

Hozzászólások Kiefer Ferenc előadásához

BALÁZS JÁNOS:

Az elhangzott előadásban szakszerű, tömör és szemléletes kifejtését hallottuk a mai jelentéstudomány számos, fontos problémájának. Meg kell dicsérnünk az előadót minden dogmatizmustól mentes, kritikus szemléletmódjáért, rokonszenves szerénységéért, melynek fedezete az alapos felkészültség, a nemzetközileg is számon tartott és méltányolt teljesítmények sorozata. Az is elismerést érdemel, hogy KIEFER FERENC egyformán járatos a matematika, a logika és a modern nyelvészet oly szerteágazó s ma mégis oly szorosan érintkező, számos területén. Ugyanekkor tisztelettel adózik a korábbi kutatóknak, jól tudva, hogy a hegeli dialektika szellemében az újabb kutatások valójában megszüntetve tartják meg a régit, de a hangsúlynak nem okvetlenül csak a megszüntetésen kell lennie, hanem inkább a féltő, szerető megtartáson.

Több, lényeges kérdést is érintő és kitűnően megvilágító, szellemes előadásának az idő rövidege miatt is csupán néhány pontjához szeretnék hozzászólni.

Említette KIEFER, hogy a generatív nyelvtan szigorúan egzakt módszere tette érthetővé a logikus számára is a szintaxist, s hogy a logika sokat tanulhatott a generatív nyelvelmélettől szintaktikai vonatkozásban is. Az is kitűnt az elhangzottakból, hogy a mai jelentéstudomány a maga módszertanában azért szigorúbb, mint a régi volt, mivel a mai nyelvtudomány, kiváltképpen pedig a mai jelentéstudomány szoros kapcsolatba került a logikával. Ezzel kapcsolatban foglalkozott az előadó az előfeltételezések elméletével. Mindjárt megjegyzem, hogy fejtegetései meggyőzőek voltak. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a szóban forgó műszónak magyar megnevezéseként talán jobb volna a rövidebb *előfeltevés*. Azt is említette, hogy az előfeltevések meghatározásában egyesek szemantikai, mások viszont inkább pragmatikus megközelítésmóddal próbálkoztak. A magam részéről az utóbbit tartom célravezetőbbnek, megjegyezve, hogy a múlt század 80-as éveiben „Szórend és Accentus” című nevezetes akadémiai felolvasásában (1888. ÉrtNyelvSzéptud 14. köt. 9.) maga BRASSAI SÁMUEL is ilyenféle módon kereste már e kérdés megoldását. Az ő kísérlete azért figyelemreméltó ma is, mivel akkor, amikor BRASSAI a közlés mechanizmusát elemezve a halló személy fontosságát emelte ki, valójában a pragmatika felől kísérlete meg az előfeltevések meghatározását. KIEFER szerint „az előfeltételezések azoknak a feltételeknek a halmaza, melyek teljesülése szükséges ahhoz, hogy a mondatot, melynek előfeltételezéseiről van szó, kommunikációs szempontból megfelelően tudjuk használni”. Lényegében ezt vallotta már BRASSAI is említett értekezésében, rámutatva arra, hogy

a beszélő (nála m o n d ó) sohasem „halmozza el a hallót egyszerre sok újsággal, ismeretlennel, szóval: nem tudottal” (i. m. 24.) BRASSAI e megfogalmazása úgy értendő, hogy a beszélő ugyanekkor abból, amit mondani akar, több mindent már tudottnak tekint, vagyis fölteszi, hogy partnere számos körülményt már ismer. Az is rendkívül érdekes, hogy hogyan próbálta megállapítani a közlés tudott és nem tudott elemeinek arányát a zseniális magyar polihisztor. Végeredményben ugyanúgy mint a legújabb kutatók s köztük maga előadónk is, aki később a téma-réma tagolással kapcsolatban helyesen utalt arra, hogy „e tagolásmód és az előfeltételezések között szoros kapcsolat áll fenn”. A tőle oly meggyőzően elemzett állító és kérdő mondatok hallatára önkénytelenül is eszünkbe ötlenek BRASSAI idézett művének alábbi mondatai: „Alakítsuk kérdéssé — mintha a halló tenné — az illető mondatot, de úgy, hogy a n e m t u d o t t a knak gyanítható szókat helyettesítsük kérdő szócskákkal, a tudottnak képzelteket pedig ismételjük. Nevezhetjük t a p o g a t ó kérdésnek . . . pl. „a halállal senki se ivott áldomást”. (Dug. tapogató kérdés: ki ivott áldomást a halállal? Fel.: senki se . . .” (i. m. 22.) HADROVICS LÁSZLÓ lényegében hasonló gondolatokat fejt ki a tudati tartalékról szólóiban (A funkcionális magyar mondatlan alapjai. Bp. 1969. 30.)

A téma-réma tagolással kapcsolatosan az előadó megállapította, hogy ez az elemzési mód nemcsak a mélystruktúra, hanem a felszíni struktúra szempontjából is releváns. Ezután a megoldást keresve utal arra a feltevésre, hogy a téma-réma tagolás esetleg a mondat generálásának minden fázisában szerepet játszik, vagy pedig, hogy a téma-réma tagolás már a mélystruktúrában is jelen van.

A kérdésnek ez a feltevése szerintem is fontos.

Meggyőződésem, hogy a mélystruktúrát, mind a logikai, mind a nyelvi szintaxis szempontjából is feltétlenül úgy kell elképzelnünk, hogy benne minden körülmények között szerepet játszik már a téma-réma tagolás is.

Ezt a véleményemet a következőkkel tudnám alátámasztani. Ha a szintaktikai mélystruktúra valóban struktúra, vagyis eleget tesz mindazon követelményeknek, amelyek bizonyos elemeknek akár logikai, akár nyelvi értelemben vett szintaktikai jellegű egybekapcsolódásához szükségesek, akkor a struktúra jelentéstani tartalmában okvetlenül szerepelnie kell a modalitásnak, s ezzel együtt a téma-réma szerinti elrendeződésnek is. Kétségtelennek tartom ugyanis, hogy akár a logikai ítéletnek, akár pedig a szintaktikai struktúra által kifejezett mondat tartalomnak mindig kell lennie modalitásának, amelynek nyelvi kifejezője, mint tudjuk, igen gyakran a szórend, vagy a szupraszegmentális elemek bonyolult egybeszővődése. Sem logikai ítéletet, sem mondatot nem tudhatunk elképzelni modalitás nélkül. Aminek nincs modalitása, az még nem mondat sem logikai, sem nyelvi értelemben. (Erről már sok évvel ezelőtt szoltam „Mi a mondat, vagy mi mondat” című, a Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásomban). Ha viszont az algebrai struktúrák mibenlétét vizsgáljuk, akkor is csak azt mondhatjuk, hogy struktúráról csupán akkor beszélhetünk, ha pontosan meghatározott elemekről, s ezeknek szintén szabatosan meghatározott relációiról van szó. Ezek mivolta azonban az algebrai struktúrában sem választható el a sorrendiségtől, a viszonyban levő elemek elhelyezkedésétől. A szintaktikai és logikai értelemben vett mélystruktúra is ugyanígy üres fantom, vagy pusztá ködgomoly marad csupán, ha nem mondjuk meg világosan, hány elemből áll, továbbá, hogy ezeknek milyen relációiról van szó, s hogy ezek egymáshoz való viszonya milyen elrendeződésű.

Lehetetlen ugyanis akár logikai, akár nyelvi értelemben bármit is közölni, vagy kifejezni, ha az imént említett elemi követelményeknek nem teszünk eleget. A sokat emlegetett mélystruktúra tehát, akár logikai, akár nyelvi értelemben vesszük is, mindig és szükségképpen kötve van meghatározott elemekhez, viszonyokhoz, elrendeződésekhez. Elképzelhetünk persze egy metanyelvet, amelyre a világ minden nyelvének bármely helyes mondata lefordítható. Ám e metanyelvnek is kell lennie szintaxisának, amelyben a szintaktikai mélystruktúrák ismét csak pontosan meghatározott elemekből, ezek megszabott kapcsolataiból és elrendeződéséből jöhetnek létre. Azt, hogy a világ nyelveinek egységes szintaktikai mélystruktúrája van, szerintem csak ezek figyelembe vételével lehet valamiképpen is elképzelni vagy hihetővé tenni. Egyetérték tehát az előadóval abban, hogy a téma-réma tagolásnak a mondatgenerálás minden fázisában szerepet kell játszania.

Az is meggyőző, amit az előadó a performatív mondatokkal kapcsolatban kifejtett. Említette ennek során, hogy a generatív szemantikában már többen megkísérelték a nyelv összes mondatát performatív mondatokra visszavezetni. Meg kell jegyeznünk s erre előadásának jegyzeteiben persze közvetve előadónk mint e kérdés előzményeinek alapos ismerője szintén utalt, hogy nem a generativisták voltak az elsők e téren sem. Elég itt csak utalnunk BALLYRA vagy HUSSELLRA, akik, mint ismeretes, már századunk első évtizedeiben ugyanígy próbálták visszavezetni az összes állító, kérdő, felszólító és óhajtó mondatot ilyen tartalmú igékkel bevezetett állító mondatokra. Ez természetesen elfogadható megoldás, vagy legalábbis védhető, de csak azzal a megszorítással, hogy ilyen módon az eredeti mondatokat egy más szinten realizálódó közléssel hozzuk kapcsolatba. Nyilván ez az oka annak is, hogy bizonyos szerkezetek ilyenkor, mint előadónk is utalt rá, egy adott szintaktikai szabállyal (transzformációval) szemben kivételként viselkednek.

A performatív mondatokat a nem performatívakkal szembeállítva az előadó utalt arra a közismert tényre, hogy az előbbiek nem lehetnek igazak vagy hamisak, vagyis nincs igazságértékük, viszont lehetnek, mint mondotta, szerencsések vagy nem szerencsések. Hogy ez mit jelent, azt így fogalmazta meg: „minden performatív mondat esetén megadható azoknak a szükséges és elégséges feltételeknek a halmaza, melyek teljesülése esetén a mondat szerencsésnek (vagy találónak) nevezhető”. Majd ki is fejtí, hogy mit ért ezen. Ezzel kapcsolatban is érvényes persze az a megállapítása, hogy az efféle kérdésfeltevések meggyőzően bizonyítják a mai jelentéstudomány és a logika egyre szorosabb kapcsolatát. Ez feltétlenül igaz, de véleményem szerint mindehhez még azt is hozzá kell tennünk, hogy, mint az említett példa is mutatja, a mai jelentéstudomány számos esetben nemcsak a logikától, hanem a klasszikus retorikától is kapott indítást. Mert például az imént említett problémát, mint ismeretes, az ókori, görög—latin retorikák is fölvetették, még pedig pragmatikai szempontból, s nem szerencsésnek vagy találónak, hanem helyénvalónak (*prepon*, *decorum*) nevezték azt a mondatot, amely eleget tesz az előadótól is vázolt szükséges és elégséges feltételeknek. A latin *decorus* illetőleg a görög *prepon* jelző a retorikákban arra a viszonyra utalt, amelynek megfelelőnek, helyénvalónak kell lennie a nyelvi közlés és a beszéd társadalmi feltételei között. A nyelvi megnyilatkozás e retorikák szerint akkor helyénvaló, ha a beszélő pontosan tudja és kellőképpen figyelembe veszi, hogy szavait kihez vagy kikhez intézi, mikor és hol, milyen körülmények között szólal meg. Hogy ez mit jelent, arra ezúttal csak egy-két példát legyen szabad idéznem. Kosz-

TOLÁNYI említi valahol azt a kínos helyzetet, amelybe akkor került, amikor mint kezdő költő elbúcsúzott befolyásos, magasrangú pártfogójától, aki e szavakat intézte hozzá; „Ugye, fiatal barátom, majd máskor is elfárad hozzám?” Mire Kosztolányi zavarában ezt hebegte: „Igenis, méltóságos uram, majd máskor is elfáradok”. S hogy miért nem helyénvaló az efféle, tréfásnak viszont kitűnően megfelelő megnyilatkozás: „Csekélységem tudatja csekélységeddel”, vagy „Szerénységem mély tisztelettel köszönti szerénységedet”, azt mindnyájan érezzük, még akkor is, ha sem az említett ókori retorikák *decorum*-elméletéről, sem pedig a ma oly behatóan tárgyalt performatív mondatok szerencsés vagy nem szerencsés voltáról nincsenek ismereteink.

Abban is egyetérttek az előadóval, amit előadásának egyik jegyzetében mond, hogy sok esetben a nyelvi jelenségek magyarázatát éppúgy megtaláljuk a régebbi munkákban, mint azok (taxonomikus) osztályozását vagy leírását. Ám ma új körülmények között szükségképpen más megvilágításba kerülnek a régi, úgynevezett „hagyományos” nyelvészettől tárgyalt problémák is. Ezért nem helyes, ha mereven elzárkózunk minden új megközelítésmód elől. Egyet azonban mégse feledjünk. A hagyományos nyelvtudomány azért lett h a g y o m á n y o s, mert maradandó nyomot hagyott tudatunkban és emlékezetünkben, nélkülözhetetlen része lett kultúránk jelenének is. Azt kívánom, hogy ugyanilyen „hagyományos” vagyis t a r t ó s n y o m o k a t h a g y ó legyen mielőbb a mai nyelvtudomány, s ennek egyik, rendkívül gyorsan fejlődő, s az előadótól is oly eredményesen művelt és gazdagított jelentéstudomány is.

PAPP FERENC:

Két olyan területre szeretnék rámutatni, amelyekben a modern, a generatív nyelvelméletbe beépült szemantikai kutatások hasznosak lehetnek; mind a két területen csupán a moszkvai—moszkvai/leningrádi szemantikai iskola néhány gondolatát vetem fel.

1. Az egyik terület — a l e x i k o g r á f i a. Az új szovjet szemantikai iskola leningrádi ága (HOLODOVICS, HRAKOVSZKIJ és társaik) egészen szoros kapcsolatot tételeznek fel a szótár és a szöveg között: „... az az információ, amelyet a mondat szükségszerűen tartalmaz, egyenlő azzal az információval, amelyet az igének, a mondat csúcsának, a lexikográfiai értelmezésében találunk”,¹ az eredetiben ritkítva). Bár ez a rövid idézet így számos félreértésre adhat okot, most nem tudunk megállni tüzetesebb elemzésénél, inkább a lexikográfia szempontjából másik központi fontosságú szerzőre, APRESZJÁNra ugrom át. Ő nemrég megjelent könyvében² alaposan elemzi az eddigi nemzetközi lexikográfiai gyakorlat eredményeit és hiányosságait. Teszi ezt azért, mert számára sem kétséges, hogy a modern szemantika a grammatikaelmélet szerves része; másrészt pedig a szemantika számára épp a korábbi lexikográfiai művekben hatalmas tapasztalat halmozódott fel. Csak éppen — nem volt eléggé rendszerezett, azonos elvek alapján végiggondolt ez a gyakorlat; az

¹ Типология пассивных конструкций. Диатезы и залогии. [Ответственный редактор А. А. Холодович] Ленинград 1974, 8. l.

² Ю. Д. Апресян, Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Москва 1974.

értelmezések logikai struktúrája nem volt eléggé „grammatikus”, ha ez utóbbin épp a rendszerszerűséget értjük. Ebből a célból (részben MELCSUKKAL és ZSOLKOVSKIJJAL együtt, illetőleg közös elméletükre támaszkodva), APRESZJÁN egy külön szemantikai metanyelvet hoz létre. Könyve még meg sem jelent, e szemantikai metanyelv, APRESZJÁN korábbi publikációi alapján, máris igen éles és elutasító bírálatban részesült.³ Pedig világos, ezt valószínűleg épp a gyakorló lexikográfusok érzik a legjobban, milyen szükség van egy ilyen absztrakt, az egyes konkrét szótárak mögött álló elméletre és rendszerre, melyben néhány tucat tovább már nem magyarázott elemi szó (jelentés) és hasonló nagyságrendű logikai-jelentésbeli viszony segítségével írunk le minden egyes szótári egységet — és melyet valóban lehet szemantikai vagy lexikográfiai metanyelvnek nevezni. APRESZJÁNÉK ilyen elvek alapján közzétettek már számos (talán száznál több) próbaszócikket. Az olvasót, talán még a nyelvészolvasót is, visszaretentheti e szócikkek absztraktsága, a mindig visszatérő kategóriák monotóniája; részben vagy talán ez váltotta ki az említett elutasító bírálatot is. Ugyanakkor világos, hogy az ilyen szótár elvileg-elméletileg igen hasznos; el lehet persze képzelni azt, hogy a tömeghasználatra szánt egy- vagy kétnyelvű szótárak erre a szikár elméletre épülve, de azt kissé emberire puhítva, tálalják. — Az APRESZJÁN-elmélet további ismertetése helyett két konkrét példát hozok fel.

Apreszján felújítja a szótári konverszívumok legalább fél évszázados elméletét és gyakorlatát (ha BALLY *Traité*-jétől számítjuk az eredetet; gyökerei az antikvitásra mennek vissza). BALLY példapárja: *avoir le droit — être légitime* 'A-nak joga van B-re/hez' vs. 'B jogos A számára'. További példák: *A győzött B-vel szemben — B veszette A-val szemben; A eladta B-nek C-t — B megvette A-tól C-t — C A-tól B-hez ment át* stb. Világos, milyen szoros kapcsolat áll fenn e konverszívum-fogalom és a leningrádiak diatézis-fogalma között. Világos másrészt, milyen lényeges gyakorlati-szervező elv lehet a konverszívumok pontos nyilvántartása az egynyelvű szótár készítője számára.

Kétnyelvű szótár számára fontos viszont másik példánk, bár APRESZJÁN eredetileg azt is egynyelvű szempontból hozza fel: az or. *rubít'* vs. *kolot'* magyar megfeleltetése. (APRESZJÁN ezen ígépárjához magyar szempontból legalább még a *rezut'*-ot oda lehet illeszteni.) E két (három) ige ugyanis a magyar szemantikai mező-rendszerben elég egyértelműen a 'vág' fogalmának felel meg: *rubít derevo* 'fát vág (az erdőben)' vs. *kolot drova* 'fát vág/hasogat (a pincében)'. APRESZJÁN könyvében most további pontosításokat kapunk arra vonatkozóan, hogy magán az orosz szemantikai rendszeren belül melyek a lényeges összetevői e két igeének (vö. i. m. 63, 71). Ez persze csak két ige lenne: a Tankönyvkiadó 1976. évi tervébe iktatott egy APRESZJÁN—PÁLL ERNA készítette orosz—magyar igeszótárt, amelyben több ezer ige kap ilyen modern módszerű orosz és azzal konfrontált magyar jellemzést. Az eddigi, „hagyományos” egynyelvű (például orosz) szótárak értelmezései általában nem voltak elég részletesek és explicitek ahhoz, hogy épp az ilyen esetekben tájékoztatást nyújtsanak az idegen ajkúnak is; a durvább szemantikai különbségek meg általában nem jelentenek problémát a nyelvtanulóknak. Reméljük, az APRESZJÁN—PÁLL vállalkozás nem csupán az új típusú szótárra fog példát nyújtani in abstracto, hanem annak összevető alkalmazására is.

³ Н. З. Котелова, Искусственный семантический язык. — Вопросы языкознания 1974/5 48—63.

2. A továbbiakban arra szeretnék röviden kitérni, hogy mi a szerepe a moszkvai szemantikai elméletnek az idegen nyelv oktatásban.

A modern és legmodernebb irányzatok egyrészt mindig is közelebb voltak a nyelvoktatás gyakorlatához, mint a hagyományos nyelvészet, amennyiben egy-egy szinkrón nyelvallapot leírását is kitűzték elvi célul. (Oktatni általában egy-egy szinkrón rendszert szoktunk; nem tipikusnak mondható az az eset, amikor valakit így instruálunk: „ha románul akarsz beszélni, akkor a latin *kv* helyett mondják *p-t* stb.”) Közismertek a transzformációk nyelvoktatási analogonjai, ha ugyan nemegyszer tévútra is vezették az alkalmazni kívánót. És így tovább. Ám a korábbi modern irányzatoknak mindemellett volt egy öreg hibája: éppen az, hogy a szemantika nem épült szervesen a grammatikába, sőt egyáltalán nem épült bele. Márpedig az idegen nyelvet tanuló nem egyszerűen formákat akar, transzformálni akar stb. — hanem bizonyos gondolataiból akar szöveget csinálni a tanulmányozott idegen nyelven; bizonyos, idegen nyelven észlelt szövegeket akar visszaalakítani „gondolattá” (ti. meg akarja érteni őket). Most MELCSUK néhány hónapja megjelent új könyvének⁴ legelső lapjain ezt írja: „A nyelv alapvető funkciója bizonyos jelentéseket a nekik megfelelő szövegekké átalakítani és bizonyos szövegeket a nekik megfelelő jelentésekké” (9). Egész hatalmas monográfiáját e szöveg—értelem és értelem—szöveg automata leírásának szenteli; pontosabban ezen automata egyes részeiének (hasonló — 30 ívnyi — terjedelmű következő kötete nyomdában). Vagyis kezd megteremtődni az elvi alap ahhoz, hogy valóban a jelentést is tudjuk egzaktan kezelni; nem kétséges, hogy ez újabb lökést fog adni az idegen nyelv oktatásnak is.

Csak egyetlen konkrét példát erre. MELCSUK egyszerű, de zseniális ötlete a „szemantikai függvény” fogalma. Ezen elég kemény, matematikailag körülbástyázott, fogalom nyelvi-nyelvészeti értelme az, hogy van nem sok, mondjuk néhányszor tíz, olyan általános „valami”, amit mindenféle szavak mellett ki kell tudnunk fejezni; az egyes szavak mellett (és, tegyük hozzá: az egyes konkrét nyelvekben) ezek a valamik váratlanul más és más módon fejeződnek ki. Például, ha valaminek a „végét, befejeztét” akarom mondani, akkor a *tűz kialszik* (*erlöschen, s'êteindre, cease burning*), a *háború befejeződik, véget ér* (*sich beenden, finir, drop/go down*), a *szél eláll, elül* (*sich austoben, s'abatre/retomber, end/come to an end*); az *emlékezik vége az elfelejt, az elalszik-é a felébred*; ha valaminek a „létrehozását, kauzálását” akarom kifejezni, akkor a *képet festik* (*malen, peindre, paint*), az *utat törik, a hangot kiadják, a rendet teremtik, a pánikot keltik*; ha valaminek a „kezdését” akarjuk kifejezni, akkor a *nehézség felmerül* (*sich erheben/auftauchen, se poser/se présenter, emerge/arise*), a *felkelés kirobban, a háború kitör, a szél kerekedik, feltámad, a barátság szövődik* stb. E három függvényen kívül nyelvenként és szavanként külön kell értelmezni még az olyan függvényeket, mint „nagy”, „valaminek a közepe/magva” (pl. *erdő sűrűje, a kérdés veleje*) és így tovább. A lényeg számunkra az, hogy a fenti váratlan megfelelések (*eláll, szövődik, sűrűje* . . .) egyrészt nem egyszerűen idiómák, másrészt még a szófajtól is függetlenek: valóban olyan általános nyelvi függvények, amelyek értékeit adott szavak mellett nyelvenként tudni kell.

II. A. Мельчук, Опыт теории лингвистических моделей «смысл—текст». Семантика, синтаксис. Москва 1974.

BAKOS FERENC:

0. A dialektikának nem utolsósorban a marxista dialektikának sarkalatos tétele a tagadás tagadása. A tudományos kutatásnak is az egyik kötelessége, hogy a régebbi ismereteknek az újabb kutatási eredményekkel való szembesítése útján ezeket átformálja, magasabb fokra emelje. Ez az átértékelési folyamat meglehetősen jellemző a mai nyelvtudományra. KIEFER FERENC mai előadása jó példája annak, hogy a legújabb kutatási irányzatok és eredményeik kritikai bemutatása mekkora haszonnal jár, hogy ez a tudomány haladásának elengedhetetlen feltétele. A mai jelentéstani problematikának KIEFER azonban nem egyszerűen a kritikai ismertetője, hanem maga is aktív és alkotó művelője; fejtegetései tehát nagyon is megérdemlik, hogy komolyan gondolkozzunk rajtuk.

A hozzászólás korlátozott terjedelme miatt csupán két kérdéskört említek meg, ahol bizonyos pontokat a KIEFERTŐL vázoltakkal nem egészen egybehangóan látok.

1. Teljesen egyetérték az előadóval abban, hogy a nyelvtudomány és a logika „barátkozása” mindkettő számára csak megtermékenyítő lehet. Más országokkal szemben az ilyen természetű együttműködés nálunk sajnos csak most kezd kialakulni, de a gyümölcsöző együttműködés kialakításához elengedhetetlenül szükséges, hogy a közös kutatási területet pontosan körülhatároljuk, hogy a logika és a nyelvtudomány, ezen belül a szemantika, közös metszetét meghatározzuk. Bár történtek ilyen irányú kísérletek, tudomásom szerint ez sem nálunk, sem külföldön megnyugtató eredményre eddig még nem vezetett; további kutatás szükséges.

A logika és a szemantika tárgya természetesen nem azonos, ezért metodikájuk sem lehet m i n d e n b e n azonos, ugyanakkor Kiefer joggal utalt rá, hogy van mit tanulnunk egymástól. E téren én a mi számunkra a legtanulságosabbnak a logika szigorú módszerességét, egzaktságát, mélyebb metodikai értelmét, minden elvontsága mellett a valóság elemzésének a rejtett, immanens tulajdonságok feltárására való irányultságát látom, és hiba volna, ha jelentőségét pusztán és kizárólag technikai módszereiben (formalizálás, átírás, kvantifikálás stb.) látnánk. Erre annál is inkább fel kell hívni a figyelmet, mivel a modern logika csak szigorúan zárt rendszerekkel, definit osztályokkal dolgozik, és ha bizonyos esetekben kivételeket meg is enged, ezeknek feltételeit azonnal korlátozza is. Köztudomású, hogy a természetes, élő nyelv mindennek nem tud eleget tenni és különösen nem a valóságos Proteuszként viselkedő, örökösen változó, illékony jelentés.

Szeretném hangsúlyozni, hogy a közös metszet kijelölésének a bonyolultságáról beszélek, és nincs szándékomban tagadni azt, hogy ilyen metszet létezik. Ezt tagadni nehezen is lehetne, hiszen tudjuk azt, hogy a nyelv és a gondolkodás dialektikus egységet alkot. A logika mint tudomány azokat a törvényeket, gondolkozási műveleteket kutatja, amelyek révén a gondolkodás objektumairól helyes információkat kapunk (vö. G. HAVAS KATALIN: Formális logika. Bp. 1973, Kossuth 8), a nyelv gnoszeológiai aspektusát, a világ megismerésében játszott a k t í v szerepét pedig az eddiginél sokkal nyomatékossabban kell tekintetbe venni. Ez ismét jól mutatja, hogy milyen mély belső kapcsolatok vannak logika és nyelv között, de egyben mindkettő specifikumára is utal. A logikai pozitivismus alaptévedése az, hogy a valóság, másrészt

a nyelv és a gondolkodás között izomorfizmust tételezett fel. Maga az elvont, általánosított nyelv sem azonos a valósággal, hanem annak a tükrözése; konkrét, működő változatai pedig a valóságnak mindig egy fajta tükrözései. Itt már erősen megnyilvánul a tükrözés emberi, szubjektív aspektusa, a valóság egyfajta nyelvi tagolása. Szubjektív aspektusa ellenére ez szigorúan logikai jellegű, ha úgy tetszik egy sajátos logikai rendszer szerinti formalizálás. A nyelvben csaknem mindig jelenlevő érzelmi-értékelő mozzanatok azonban már túllépnek a logikán. Előadónk is szólt erről. Mindehhez hozzájárul, hogy a nyelv az egész megismerési folyamat produktuma, benne az egyes szakaszok eredményei elkülönülten is kikristályosodtak és ez belső szerkezeti ellentmondásokhoz is vezethet. (A nyelv alapvető struktúrái és az univerzális logikai sémák között távrolról sincs meg az az egy az egy arányban való megfelelés, amit a generatív elmélet egyik irányzata vél.) Ilyen módon a jelentés rendkívül bonyolult összetevők eredője lesz, ahol a referenciális érték — ez az, ami a logikát elsősorban érdekli — csak egy a sok közül.

A jelentés és a nyelv egész rendszere nem lehet ellentétes a logika törvényeivel, hiszen akkor azzal az idealista felfogással értenénk egyet, hogy a nyelv nem adekvát módon tükrözi a valóságot. E tétel helytelenségét ma már felesleges hosszasan cáfolgatni. A logika és a nyelv közös metszete tehát valahol ott van, ahol a logika átfogóbb, általánosabb törvényei a nyelv mint sui generis történeti-társadalmi alakulat saját minőségének megfelelő módosulásokat szenvednek, pontosabban a nyelv minőségének megfelelő módon nyilvánulnak meg. Ez a fajta logika (KIEFER „természetes logikának” mondja, nekem a „nyelv logikája” pontosabb terminusnak tűnik) nagy segítséget nyújthat abban, hogy a nyelvi forma sajátos „fordítási törvényeit” és ezáltal a nyelv működési szabályait megismerjük.

A fentiekből kitűnik, hogy minden belső rokonságuk ellenére hibás a fogalom és a szó azonosítása. Ugyanezt mondhatjuk az ítélet és a mondat viszonyáról is, még abban az esetben is, ha mondaton csak kijelentő mondatot értünk. Bár KIEFER a logikai „igazságérték” jelentéstani felhasználásában elvileg a kellő óvatossággal és körültekintéssel jár el, én némileg szkeptikusabb vagyok, az alkalmazás veszélyeit erősebbnek látom. Ha az igazságértékből indulunk ki, a logikai nézőpontot nagyon könnyű a nyelvi elé helyezni, különösen akkor, ha a mondatot a nagyobb összefüggésből kiszakítva, mint ítéletet önmagában szemléljük. KIEFER példái között szerepel ez a mondatpár: „Ausztriában németül beszélnek” és „Németül Ausztriában beszélnek”. Az első igazsága kézenfekvő, logikailag a második hamisnak tűnhet, hiszen nemcsak Ausztriában, hanem Németországban, Svájc egy részében is németül beszélnek. Ugyanakkor azonban nyelvileg nem is nehéz olyan kontextust találni, ahol a pragmatikai szint alapján (pl. Hol beszélnek németül? Afrikában? Ausztriában? Kínában?) a „Németül Ausztriában beszélnek” nyelvileg helyes és logikailag is igaz. Előadónk meggyőzően mutatja be, hogy még változatlan szórend esetén is, de más aktuális tagolásban az „Anna szorgalmasan írja otthon a dolgozatát” mondat hány értéket, azaz hány jelentést vehet fel: a mondat logikai igazsága a nyelvi interpretáció függvénye.

2. Az idő rövidsége folytán csupán még egy kérdést kívánok érinteni. Csak felvetem a problémát, a mélyebb elemzésre most nincs alkalom. KIEFER FERENC helyesen szögezte le, hogy a jelentéselmélet egy általános nyelv-elmélet szerves részévé vált és ez a generatív nyelv-elméletnek köszönhető.

Közbevetőleg hadd jegyezzem meg, hogy a kérdés nem új, hiszen PLATÓN és ARISZTOTELÉSZ óta a filozófia (nyelvfilozófia) a maga eszközeivel többszörösen is foglalkozott vele, de átvitele a nyelvi kutatás területére és a gócpontba állítása kétségtelenül újkeletű (a hagyományos „mondatjelentéstan” nem ezzel foglalkozott).

A mai kutatás fokozott figyelmet fordít szemantika és szintaxis belső összefüggésére és mondat-központú. Az evvel foglalkozó elméleti irodalomban ma már bevett terminus a „szemantikai szint”. Vajjon csupán terminológiai aggály-e, ha ezt a fogalmazást nem tartom szerencsésnek. Az elemzés során használt szemantikai, szintaktikai, morfológiai, fonológiai szint műszók mint-ha kissé elhomályosítanak azt a különben felismert nyelvi tényt, hogy tulajdonképpen nincs szemantikai szint, mivel a nyelv minden szintjén megnyilvánul a jelentés. A jelentés sajátos módon, a mondatsémáknak és struktúráknak megfelelő módon jelentkezik a mondatban, de ugyanilyen speciális megnyilvánulásai mutatkoznak a morfológiában, a szókapcsolatokban, sőt az egyes szavakban is. Szem előtt kell tartani ezt akkor is, amikor lexikai szemantikáról és grammatikai szemantikáról beszélünk, hiszen még maga az egyes szó is valamely módon többnyire grammatikailag is megformált. Ilyen értelemben az ún. lexikai szemantikára is még sok megoldandó feladat (pl. a kompatibilitás teljes feltárása) vár.

A jelentés áthatja a nyelv egészét és a nyelv minden szintjén az annak megfelelő módon nyilvánul meg. Jelentés nélkül valóban nincs nyelv, a jelentés a nyelv legáltalánosabb funkcióinak a hordozója, ezért a nyelv funkcionális törvényeit is csak akkor fogjuk felismerni, ha a jelentést, pontosabban a jelentés szerkezetét a maga teljes összetettségében sikerül feltárni. KIEFER is említette, hogy a komponenciális elemzést a maga eredeti formájában ma már nem tartjuk járható útnak, de mégiscsak ezen az úton jutottunk arra az eredményre, hogy a nyelvi jelentésnek még a legegyszerűbb megnyilvánulása is összetett egész, szemáknak a kapcsolata. Amíg jelentésváltozás nem jön létre, a jelentést adó szemakomplexum állandó kapcsolat, de a nyelvi egységnek a mindenkori szövegösszefüggésből folyó konkrét jelentésfunkciójától függ, hogy az állandó szemakomplexum mely elemei kerülnek felszínre és melyek azok, amelyeket a szöveg kiszűr. A nyelvi pragmatikának éppen ezért óriási a jelentősége: lehetőséget nyújt egy dialektikusabb jelentésfelfogáshoz, a merev határok lebontásához, amelynek során a mélystruktúra és a felszíni struktúra mint az absztrakt, általános invariáns, illetve a konkrét, egyedi variáns oldódnak fel.

KELEMEN JÁNOS:

1. A nyelvtudomány jelenlegi fejlődési szakaszának talán legszembetűnőbb vonása, hogy a szemantika visszanyerte jogait. Szinte egyetemes egyetértés alakult ki abban, hogy a nyelvi kifejezésformák jelentésének elemzése a nyelvtudomány releváns kérdései közé tartozik. A generatív grammatikán belüli újabb keletű divergenciák is éppen arra vezethetők vissza, hogy a nyelvészek miképpen integrálják a szemantikát a grammatikai elméletbe. E divergenciák nagyjából a következő paraméterekkel jellemezhetők:

1. Vajjon a szemantika része-e a nyelvészeti leírásnak;
2. a szintaxis (a forma) független-e a jelentéstől;

3. a szemantika interpretatív jellegű-e;
4. a szintaktikai mély struktúra a mondat független szintje-e;
5. a szemantikai interpretáció kizárólag a mély struktúrán alapszik-e?

HOWARD MACLAY szerint az e kérdésekre adott válaszok tulajdonképpen a transzformációs grammatika egy-egy fejlődési szakaszát jelentik. Mint ismeretes, a bloomfieldi és harrisi hagyománynak megfelelően CHOMSKY kezdetben nemmel felelt az első kérdésre. KATZ és FODOR szemantikai modellje, majd CHOMSKY Aspects-e jelezte azt a fordulópontot, melynek nyomán elfogadottá vált, hogy a szemantika a nyelvészeti leírás része. CHOMSKY az Aspects-ben a fentebbi kérdések mindegyikére igennel válaszolt, s e válaszok képezik a generatív grammatika ún. standard elméletének a gerincét. A nyelvészek jelentékeny része ma már fenntartja az első kérdésre adott igent, de kételkedik abban, hogy a szintaxis független a jelentéstől, hogy a szemantika pusztán interpretatív komponense a grammatikának, hogy létezik egy független szintaktikai mély struktúra, s hogy kizárólag ez a mély struktúra határozza meg egy mondat szemantikai interpretációját.

Ma már CHOMSKY is kénytelen legalább egy ponton engedni, s elismeri, hogy a szemantikai interpretációba a felszíni struktúra is bejátszik (e tekintetben meggyőző erejűek a preszuppozíciókra, a referenciális funkcióra stb. vonatkozó logikai és grammatikai kutatások). A vázolt kereten belül az egyik legaktuálisabb kérdés az, hogy egy szintaktikai vagy egy szemantikai beágyazottságú grammatikai elmélet tünik-e adekvátabbnak.

2. Mielőtt e kérdéshez további kommentárokat fűznék, érdemes megjegyezni, hogy a szemantika jelentőségének egyöntetű elismerése egy lényeges ponton nem követte a jelentés természetére vonatkozó filozófiai nézetek változását. Gondolok itt arra a paradigmára, melyet többek közt WITTGENSTEIN Philosophische Untersuchungen c. műve nyitott meg, s melyet egy marxista nyelvfilozófiának is szükséges tekintetbe vennie. Nem igen találkozunk azzal a kérdésfeltevéssel, hogy „a jelentés formális reprezentációjának milyen típusa lenne megfelelő”, ha igaznak bizonyulnának WITTGENSTEINnek azok a nézetei, melyek értelmében a nyelv egésze nem alkot merev rendszert, s így nem bontható végső és elemi jelentésegységekre sem.

Ugyanakkor a generatív grammatikán belüli szemantikai modellek a jelentés formális reprezentációját illetően is több tradicionális elemet tartalmaznak. Hiszen ha nem is azonosítják a jelentést egy csupán metafizikailag jellemezhető entitással, fix jelentés-struktúrát tartanak szem előtt, s a szemantikai komponenszt olyan megvilágításba helyezik, mintha egy önmagába záródó s elméleti konstruktumokkal pontosan leírható Rendszer modellje lenne. A szemantikai kategóriákra bontás katzi módszerére, mely a komponenciális szemantikák egyik változata, mindez különösen illik.

3. Visszatérve a szintaktikai, illetve szemantikai beágyazottságú grammatikák kérdésére, megállapítható, hogy önmagában véve egyik alternatíva sem haladja meg a nyelvészet mondatra orientáltságát. Bár a preszuppozíciók, s néhány más probléma vizsgálata utal a mondaton túli relációk fontosságára is, a nyelvtudomány lényegében még nem lépte túl azt a határköt, melyet a mondat jelent. Nem véletlen, hogy a mondaton túli egységek szerveződésé-

nek feltárására a legerősebb ösztönzések a nyelvészetten kívülről jönnek: a folklórból, a mitológiák kutatásából, az irodalomtudományból, a kulturális antropológiából, a pszichológiai terápiás eljárásokból, a szemiotikából stb.

Itt a következő, kissé talán élesen fogalmazott kérdés merül fel:

Vajon a mondaton túli egységek létrehozása, s általában a szövegprodukción egyáltalán nyelvi tevékenység-e?

Míg a mondatalkotás során kényszerítő erejű grammatikai szabályok működnek, addig a mindennapi vélekedés azt sugallja, hogy a szöveg létrehozása a beszélő szabad aktusa. Kérdésünk tehát úgy szól, hogy a szövegek létrehozásában működnek-e, érvényre jutnak-e kényszerítő és korlátozó erejű szabályok, s ha igen, ezek grammatikai természetűek-e, vagy inkább az extralingvisztikai képességek, az ideológiák, a stilisztika, a retorika, a költészet stb. területére tartoznak.

Másképpen fogalmazva: léteznek-e a mondaton túli, csak a nagyobb egységekre jellemző specifikus grammatikai relációk? Ha a szöveg nemcsak mondatok halmaza, hanem magasabbrendű egység sajátos koherenciával, akkor ennek vannak-e *grammatikai* kritériumai? Néhány egyszerű példa is mutatja, hogy bizonyos grammatikai szabályok betartása a szöveg koherenciájának szükséges, ha talán nem is elégséges feltétele (hogy nem elégséges feltétele, az azért van, mert minél inkább áttérünk magasabb egységekre, annál inkább kell számolnunk a beszédtevékenységet meghatározó pszichológiai, kognitív, szociológiai, ideológiai stb. mozzanatokkal, melyek jelenléte miatt a szöveg csak heterogén szempontok alapján közelíthető meg).

4. Könnyen felismerhető, hogy a következő mondatpárok közül egyesek folytonosak, mások nem:

1. a) *Ismerek egy illetőt. Az illető járt a Holdon.*
b) *Ismerek egy illetőt. Egy illető járt a Holdon.*
2. a) *A hölgy kezében tartja a rózsát. A rózsának kellemes illata van.*
b) *A hölgy kezében tartja a rózsát. A piros rózsának kellemes illata van.*
3. a) *Boldog az olyan ember, akinek tiszta a szíve. Tegnap találkoztam egy ilyennel.*
b) *Boldog az olyan ember, akinek tiszta a szíve. Tegnap találkoztam vele.*

Az egyes példákban a második variáción belül megszűnt a mondatok közti folytonosság. Ez — anélkül, hogy mélyebb elemzésbe bocsátkoznánk — annak köszönhető, hogy megváltoztattuk bizonyos referáló kifejezések grammatikai jellemzőit, így megváltoztak az alkalmazásukkal kapcsolatos identitás-feltételek. Az 1. példa tanúsága szerint a referens azonossága megmarad, ha egy meghatározatlan leírást meghatározott leírás formájában ismételünk meg. Ha fordítva járunk el, vagy ha egyszerűen megismételjük a meghatározatlan referáló kifejezést, csak összefüggéstelen mondathalmazt kapunk.

A második esetben egy meghatározott leírást ismételtünk meg, de további specifikációt hajtottunk végre, s éppen ez szüntette meg a mondatok referenciális azonosságát, koherenciáját.

Amikor tehát a referenciális funkció betöltésére egy leírást alkalmazunk, akkor nemcsak a leírandó tárgy és a leíró kifejezés

viszonyára kell tekintettel lennünk, hanem a mondatok közötti viszonyokra is. Ezek szerint létezik egy szabályrendszer, mely mondatokon túli grammatikai relációkat határoz meg. Hasonló megállapítás vonható le a preszuppozíciók vizsgálatából.

5. Ha a szöveg koherenciáját bizonyos grammatikai relációk is jellemzik, akkor nyilván szükség van egy szöveggrammatikára. Itt újból választás elé kerülünk. Vajjon a szöveggrammatika „külön” grammatika-e, vagy az eddigi mondatközpontú grammatikák kiterjesztése?

Az eddigi kísérletek nagyrészt a mondatokon belüli grammatikai relációk, ezen belül is a szintaktikai kategóriák kiterjesztésében látták a megoldást. Egy ilyen felfogás szerint a szöveg tulajdonképpen egy szintaktikailag jellemezhető „hosszú” mondat, melynek a magmondatokat reprezentáló részmondatai pronominalisan és kötőszavak segítségével kapcsolódnak össze (KATZ—FODOR). Hasonló irányban mutatnak azok a szöveggrammatikai, illetve alkalmazási területüket tekintve „narratív grammatikai” modellek, melyeket az irodalomtudományban PROPP, LÉVI-STAUBS stb. elméletei ihlettek (TODOROV, Grammaire de Décameron stb.). Az ilyen típusú elemzések a mondatból ismert funkciókat a szöveg bizonyos kritériumok alapján elkülönített egységeinek tulajdonítják, így tulajdonképpen a mondat analógiájára elkülönített struktúra rajzolódik ki.

6. Korábbi illusztratív példánk, s más evidenciák amellet szólnak, hogy a szöveg koherenciáját nem lehet a mondatból ismert szintaktikai struktúrák kiterjesztésével megragadni. A szöveg szintjén a szemantika elsődlegességéből kell kiindulni: a s z ö v e g g r a m m a t i k a s z e m a n t i k a i b e á g y a z o t t s á g ú g r a m m a t i k a .

Ha a mondat esetében mégis amellet döntenénk, hogy a szintaxis a szemantika alapja, a szöveg esetében továbbra is fordított viszony állna fenn: a mondat grammatikájából elvont szemantikai komponens jelenne meg szervező elemként. Ekkor a szövegről is számot adó grammatika többlépcsős elméletté válna. Középpontja a mondat elmélete lenne, ez pedig rendelkezésre bocsátaná azt a szemantikát, mely egy újabb fokon a szövegek szerveződésének elveiről adna számot.

Ha viszont jogosnak bizonyulnak azok az újabb törekvések, melyek szerint a mondat esetében is a szemantika jelentheti a nyelvészeti leírás középpontját, akkor elképzelhető egy olyan grammatika, mely a szemantikát egységes alapként kezelve együttesen ad számot mind a mondat, mind a nagyobb nyelvi egységek grammatikai relációiról.

7. Ma már láthatók egy olyan szövegelmélet körvonalai, mely szemantikai modellre épül. Ennek minden bizonnyal igen fontos kategóriája a GREIMAS által bevezetett „szemantikai izotópia”. Szemantikai izotópiát a különböző szemémák manifesztálódása hoz létre, amennyiben mindegyikük tartalmaz legalább egy olyan szemát, vagyis jelentésegységet, mely a többi szeméma ún. nukleáris részében is előfordul. Ahhoz, hogy egy korpuszt szövegnek tekintsünk, legalább egy izotóp síkkal kell rendelkeznie. Ez a szövegek azonosításának igen hasznos formális kritériumát adja kezünkbe.

A baj csak az, hogy az izotópia fogalma komponenciális szemantikát előfeltételez. Márpedig minden komponenciális szemantika alaproblémája,

hogy elméletileg lehetetlen meghatározni azoknak az elemi szemantikai jegeknek a listáját, melyekre a lehetséges jelentések lebonthatók. (Mint Wittgenstein megmutatta, nincs természetes határa annak, hogy egy jelentésgységet egyszerűbb elemekre bontsunk.)

Így csak az az út tűnik járhatónak, hogy az elemi jelentésgységekre bontás (a szemikus elemzés) eredményeit regulatív hipotézisként kezeljük, s ennyiben tegyük az izotópiák különféle típusait a szövegek azonosításának relatív kritériumává. Úgy kell tennünk tehát, mintha volna egy globális szemantikai rendszer, mely a legkülönbözőbb szövegek szemikus struktúrájának alapját képezi. Úgy azonban, hogy sohasem veszítjük szem elől: ilyen végső, mozdulatlan szemantikai rendszer nem létezik. Ha volna — mondja kis túlzással UMBERTO ECO, parafrazálva a híres görög bölcseset —, nem lenne struktúrált, s ha struktúrált lenne, nem lehetne leírni.

ALTRICHTER FERENC:

I. Ma már vitathatatlan tény, hogy múlt század végén, illetve a — századforduló körül egy rendkívül jelentős változás történt a szemantikában. E változást röviden úgy jellemezhetném, hogy a szemantikai vizsgálódások fókuszába a mondat, illetve a mondat jelentése került. A változás jelentőségét csak úgy tudjuk felmérni és kellőképpen értékelni, ha összevetjük a szemantikai vizsgálódások korábbi állapotával, azzal a helyzettel, amelyben a szemantika elsősorban a szavak jelentésének a tudománya volt. Ebben a korábbi helyzetben a kutatóknak úgy tűnt, hogy a mondat, mivel, tagadhatatlan tény, szavakból épül fel, szemantikai nézőpontból nem jelent semmilyen új, minőségi vagy jellegbeli problémát. A mondat e hagyományos megközelítés számára, jóindulatú, káros következményektől mentes hipotézisben szenvedő szóznak tűnt. S ennek megfelelően, a mondat jelentése valami olyasminél látszott, ami ugyanazon a szinten vagy síkon van, mint a szó jelentése, s csak az összetettség vagy a bonyolultság fokában különbözik ez utóbbitól.

GOTTLOB FREGE volt az, aki szakítani mert ezzel a hagyománnyal. FREGE a nyelv logikai szerkezetének kutatása során jutott arra a következtetésre, hogy a hagyományos megközelítés olyannyira téves, hogy annak épp az ellenkezője igaz. FREGE a szemantikai vizsgálódások kiindulópontjává a mondat, illetve a mondatjelentés elemzését tette. Emögött persze az az elméleti jellegű meggyőződése húzódott meg, hogy a nyelv szemantikai alapegysége nem a szó, hanem a mondat jelentése, s a szavak jelentése is csak annyiban vizsgálható, amennyiben a lehetséges mondatok összefüggésében, amelyek összetevőiként szerepelhetnek a kérdéses szavak., vizsgáljuk őket. FREGE megközelítése pillanatokon belül egészen látványos eredményekre vezetett. A mondatcentrikus szemantika alapján például kiderült, hogy olyan, mind a logikában, mind a nyelvészetben rendkívül fontos szerepet játszó különbség, mint a tulajdonnevek és köznevek különbsége, nem valamilyen *sui generis* szófaji különbséget takar, hanem a megfelelő szavak mondatokon belüli logikai funkcióinak különbségét. Mellesleg szólva, FREGE maga is rendkívül sokat tett e funkcionális különbség tisztázása érdekében.

A FREGE óta eltelt időben végzett logikai szemantikai vizsgálódások kiindulópontját és alapját szintén az a felismerés alkotja, hogy a mondat

jelentése a nyelv szemantikai alapegysége. Igen örvendetes tény, hogy ezalatt az idő alatt a konkrét nyelvészeti szemantikai vizsgálódásokat is megtermékenyítette ez a logika oldaláról jött felismerés, s a nyelvészeti szemantika is a szavak jelentése helyett a mondatok jelentését tette meg a kutatások elsődleges tárgyának. Erről győződhettünk meg az elhangzott főreferátum alapján is, hiszen például a preszuppozíciók kérdése szintén a mondatjelentés problémakörébe ágyazódik bele.

Persze, komoly nehézségekbe ütközünk, ha meg akarjuk mondani, hogy mi a mondat jelentése, legalább olyan komoly nehézségekbe, mint amilyeknek-be a hagyományos szemantika ütközött, amikor meg akarta határozni a szó jelentését. De a mondat jelentésének meghatározása nem tűnik olyannyira reménytelen vállalkozásnak, mint a szó jelentésének a meghatározása. Mivel a főreferátum nem vállalkozhatott e feladat megoldására is, a továbbiakban, igen röviden, és ebből következően eléggé elnagyolt módon körvonalazni szeretnék egy megoldási javaslatot, amelynek bizonyos elemei a szakirodalomban általánosan elfogadottak, más, talán fontosabb elemei, egyáltalán nem elfogadottak.

2. Mindenekelőtt egy kritikai megjegyzést szeretnék tenni. Az utóbbi időben, főleg WITTGENSTEIN hatására, eléggé divatba jött azt mondani, hogy a jelentés a kifejezések használatával azonos. Evvel a megfogalmazással, sőt általában a jelentés úgynevezett használat-elméletével kapcsolatban a fő probléma az, hogy nem világos, mit is értsünk a „használat” szón. Sem WITTGENSTEIN, sem az elmélet későbbi képviselői nem tudják megmondani, hogy mely esetekben használunk és mely esetekben nem használunk egy kifejezést, azaz, nem világosak a használat fogalmának határai. A használat vagy a nem-használat esetét alkotja-e például az, ha „a mellettem ülő kéksapkás férfi” kifejezést minden szándék és cél nélkül ötvenszer magam elé mormolom, vagy kimondom a rekedtségem vagy a hangszálaim, vagy akár az előttem levő mikrofon kipróbálásaként? De van a jelen témánk szempontjából fontosabbnak ígérkező ellenvetés is a használat-elmélettel szemben, nevezetesen az, hogy beszélhetünk-e egy mondat mint mondat használatáról. Mert talán több-kevesebb leleményességgel meg tudjuk határozni, hogy miben áll egy szó használata, hogyan használunk, illetve hogyan kell használunk bizonyos szavakat bizonyos mondatok összefüggésében, de kétséges, hogy van-e annyi leleményesség, amely kisegítene minket, ha ugyanezeket a kérdéseket a mondattal kapcsolatban vetjük fel. Mit jelentene például az „Esik az eső”, vagy a „Ráléptem az új golyóstollamra” mondatok használatáról beszélni? Meg lehet-e adni azokat a körülményeket, amelyekben ténylegesen használjuk e mondatokat, s ha, mint WITTGENSTEIN jelzi, a használat szabályokhoz kapcsolódik, van-e értelme olyan szabályokról beszélni, amelyek megkötik, hogy mikor és hogyan mondjam ezeket a mondatokat? A tagadó válasz nyilvánvalónak tűnik, hiszen ezeket a mondatokat a beszéd értelmességére vonatkozó bizonyos, nagyon tág határokon belül akkor mondhatom, amikor kedvem tartja. Kérdezhetem, állíthatom, feltételezhetem, megtévesztés céljából mondhatom stb., hogy esik az eső, de értelmetlenség lenne azt gondolnunk, hogy az „Esik az eső” mondat jelentéséhez hozzátartozik, hogy én kérdezem, állítom, feltételezem stb. ezt. Furcsa módon WITTGENSTEIN mégis kiterjeszti a használat-elméletet a mondatok jelentésére is.

Mi hát a mondat jelentése, ha nem azonos a WITTGENSTEIN által feltevélezett, de gyakorlatilag megfoghatatlannak talált használattal? Talán a válasz érdekében célszerű lesz bevezetni bizonyos megkülönböztetést. Külöbséget kell tennünk ugyanis a mondat és a kijelentés között. A mondatot szintaktikai fogalomnak tekinthetjük, és azt mondhatjuk, hogy mondat az, ami a nyelv szintaktikai szabályai értelmében mondatnak bizonyul. A nyelv eme szabályai a „jólformáltságot” kötik ki a mondat kritériumával. A kijelentés fogalma szemantikai fogalom, azt a gondolatot jelenti — e szó fregei értelmében —, amelyet a kijelentő módban álló mondatok kifejeznek. A továbbiakban ezért az elterjedt „kijelentés” szó helyett a kevésbé elterjedt, de kevésbé félrevezető „gondolat” szót használom. Ha szemantikatörténeti analógiákat keresünk, akkor azt mondhatjuk, hogy a fregei gondolat fogalma a legközelebb PLATON és ARISZTOTELÉSZ logosz fogalmához, a sztoikus logika lekton fogalmához, vagy a középkori logika propositio fogalmához áll. Frege csupán csatlakozott ehhez a többezer éves hagyományhoz, amikor a mondat jelentését a mondat által kifejezett gondolattal azonosította. Talán érdemes megemlíteni: az, hogy FREGE csatlakozott a hagyományhoz, vagy jobban mondva, újra felfedezte azt, amit az előtte járó nemzedékek a többezer éves hagyományból már régen elfelejtettek, nem összeegyeztethetetlen azzal a korábbi megállapításunkkal, hogy mondat-centrikus szemantikája valóban gyökeres változást jelentett a szemantika történetében.

Elég könnyű kijelenteni, hogy a mondat jelentése nem más, mint az a gondolat, amelyet a mondat kifejez, sokkal nehezebb azonban megmondani, hogy mi is a gondolat. E nehézség megoldásában, sajnos, FREGE sem sokat segít. FREGE azonban észrevett valami egészen fontosat, valami egészen alapvetőt, amelyre legalábbis első megközelítésben lehet támaszkodni, nevezetesen azt, hogy a mondat jelentése, a gondolat valamilyen összefüggésben van az igazsággal, bár az összefüggés természetét megvilágítatlanul hagyta. Talán világosabbá válik, hogy mi a mondat jelentése, ha a gondolat és az igazság összefüggésére irányítjuk további vizsgálódásainkat.

Egészen nyilvánvalóan hamis lenne azt mondani, hogy a mondat jelentése megegyezik az igaz gondolattal, hiszen értjük azokat a mondatokat is, amelyek hamis gondolatot fejeznek ki. A mondat jelentését tehát nem köthetjük a gondolat igaz voltához. Persze, eléggé abszurd lenne, ha valaki, ezen felbuzdulva, a gondolat hamis voltához kapcsolná a mondat jelentését. Ezután próbálkozhatnánk azzal az ötlettel, hogy a mondat jelentése igaz-vagy-hamis, azaz, valamelyik igazságértékkel rendelkező gondolat. De, sajnos, nem sokra megyünk ezzel az ötlettel sem, mert vannak olyan teljesen „normális” kijelentő módban álló mondatok, amelyeket értünk, amelyeknek van jelentése, de az általuk kifejezett gondolatnak nem tulajdoníthatunk igazságértéket, azaz, a gondolat sem nem igaz, sem nem hamis. Ilyen mondat példája lenne az, amikor valakinek, akinek történetesen nincs gyereke, azt mondom, hogy „A kislányod megbukott matematikából!”. De mit jelent megérteni egy ilyen mondatot? E mondat megértése, sőt általában a mondat megértése magába foglalja, hogy tudjuk, milyen feltételek mellett lenne a mondat által kifejezett gondolat igaz, bár talán ténylegesen a gondolat hamis, vagy egyáltalán nem is tulajdonítható neki igazságérték. Ezeket a feltételeket a rövidség kedvéért igazságfeltételeknek nevezhetjük, és azt mondhatjuk, hogy ha vannak

igazságfeltételek, akkor a mondatnak van jelentése, és ha a mondatnak van jelentése, akkor vannak igazságfeltételei. Ez azonban még nem elegendő a mondat jelentésének meghatározásához, hiszen csak azt köti ki, hogy mikor fejez ki a mondat gondolatot, s nem mondja meg azt, hogy mi a gondolat. De ha ezen az úton továbblépünk, akkor, úgy vélem, hogy egy első megközelítésben helyes meghatározáshoz juthatunk. Azt mondhatjuk ugyanis, hogy a mondat jelentése, a gondolat nem más, mint szemantikai függvény, amely a mondathoz igazságfeltételeket rendel hozzá, és vice versa. A függvény konkrét formájának pontos meghatározása eléggé bonyolult feladat, mert a függvénynek értelmezhetőnek kell lennie olyan esetekre is, mint a tautológiák, sőt számot kell adnia arról a különbségről is, ami két, logikai formáját tekintve azonos tautológia között fennáll. Például, e függvény segítségével meg kell tudnunk mondani, hogy mi a szemantikai különbség „A tollam vagy piros, vagy nem piros” és „A rádió vagy szól, vagy nem szól” mondatok között.

3. A gondolat finomszerkezetének, azaz, e függvény konkrét formájának megadására itt nem tehetünk kísérletet. A továbbiakban inkább azt a problémát elemeznénk, hogy a gondolat e fenti meghatározása egyáltalán alkalmazható-e arra a rendkívül sokféle mondatra, amelynek jelentését értjük. Mindenekelőtt, úgy tűnik, hogy a meghatározás alkalmazható az összes kijelentő módban álló deskriptív mondatra, függetlenül attól, hogy szinguláris-e a mondat, vagy pedig tartalmaz logikai kvantorokat is.

1. Első pillanatra viszont úgy tűnik, hogy a meghatározás nem alkalmazható a kérdő, felszólító, parancsoló, óhajtó mondatokra. Hiszen ezek esetében, úgy tűnik, nem beszélhetünk olyan feltételekről, amelyek mellett a gondolat igaz lenne. Nincs értelme azt firtatni, hogy mik a kérdés vagy a felszólítás igazságfeltételei, mert nincsenek igazságfeltételeik. Másrészt, azt is nehéz lenne tagadni, hogy értjük ezeket a mondatokat. Nem kell-e tehát már most feladnunk a mondatjelentés fenti definícióját, ha ezekre a mondatokra sem tűnik alkalmazhatónak? A helyzet azonban, szerencsére nem ennyire tragikus. Már a sztoikus logikában észrevették, hogy a *l e k t o n* időnként *e r o t e m a t o n* vagy akár *p r o s z t a k t i k o n* formájában jelenik meg, azaz kérdésként vagy parancsként. Úgy tűnik, hogy a kérdések és a parancsok is kifejeznek gondolatot, csak az a nagy kérdés, hogyan. Ha például tudni akarom, hogy esik-e az eső, akkor a következő mondatok valamelyikével kérdezhetem meg: „Esik-e az eső?”, „Azt kérdezem, hogy esik-e az eső”, „Tudni szeretném, hogy esik-e az eső”, „Esik az eső?”. A legutóbbi mondatot nyilván csak a hangsúlykülönbséget meg a kijelentő módban álló deskriptív „Esik az eső” mondatból. S ez a tény rögtön rávilágít arra, hogy a kérdések stb. két részből tevődnek össze, valami magyszerű mondatfelelésből, amit az egyszerűség kedvéért *m o n d a t g y ö k n e k* nevezhetünk, és egy *o p e r á t o r* ből, amely meghatározza, hogy a beszélő kérdezi-e, parancsolja-e, sőt állítja-e azt, amit a mondatgyök kifejez. A mondatgyök fejezi ki a gondolatot, a mód-operátor viszi át a mondatgyököt kérdő, parancsoló, sőt kijelentő mondatba, hiszen, bár a kijelentő módban álló mondatok felszíni szerkezete nem úgy mutatja a kijelentő módot, ahogy a kérdő mondatoké a kérdő módot, de ezek esetében sem arról van szó csupán, hogy pusztán csak „kiergetjük” magunkból őket, hanem állítjuk, mondjuk őket, bár külön nem jelezzük (illetve „zéró” formával jelezzük), hogy állítjuk őket.

A mondatgyök a felszíni szerkezetben „... , hogy esik az eső” típusú mellékmondatok formájában jelentkezhet, bizonyos nyelvekben pedig jól megfelel az accusativus cum infinitivo szerkezeteknek. Történeti érdekesség, hogy a középkori, elsősorban a nominalista logikában a propositiones példáulként főleg a Socratem currere típusú szerkezeteket vizsgálták.

Összefoglalva, mindenekelőtt azt mondhatjuk, hogy mindaz, amit fentebb a mondat jelentéséről mondtunk valójában a mondatgyök jelentésére vonatkozik, se finomítás alapján kijelenthetjük, hogy a gondolat olyan függvény, amely a mondatgyökhöz rendel igazságfeltételeket. A kijelentő, kérdő stb. mód pedig operátor, amely a mondatgyökre hat. Hasonló megfontolások megmutatnák, hogy a performatív mondatok esetében is mondatgyökről és bizonyos fajta operátorról van szó, amelyet AUSTIN terminológiájára támaszkodva illokuciós operátornak nevezhetünk. Ennek fényében nagyon úgy tűnik, hogy a mód-operátorok az illokuciós operátorok részosztályát alkotják.

2. Egy kicsit részletesebben kell még szólnunk az idő k problémájáról is, hiszen a mondatokat különféle időbe tesszük, s úgy tűnhet, hogy a mondat jelentéséről adott kiinduló definíciónk csorbát szenved legalábbis a jövő idejű mondatok esetében. ARISZTOTELÉSZ a De Interpretatione-ban elemzi a jövő idő problémáját; a múlttal és a jelennel kapcsolatban azonban nem lát sajátos problémát. ARISZTOTELÉSZ elemzése és az egész ún. futurum contingens kérdése vezetett el az időt tartalmazó mondatok logikájának és szemantikájának modern problémaköréhez.

Az idő k kérdése a logikai és szemantikai problémák egész szövevényét veti fel, amelyekre itt csak jelzésszerűen utalhatunk. Először is, különböztessük meg az időt tartalmazó mondatokat az időtlenektől. A „Most esik az eső”, „Holnap is esni fog” stb. időt tartalmazó mondat, szemben a „Jupiter nagyobb, mint a Föld” vagy „Minden ember halandó” mondatokkal, amelyek időtlenek. Ezután különböztessük meg a mondatok kimondásának vagy állításának idejét a mondatban szereplő időtől. Ez is eléggé nyilvánvaló különbség, hiszen ha ma azt mondom, hogy egy héttel ezelőtt esett az eső, akkor az eső és a kimondás között pont egy hét telt el — ami elég nagy idő már ahhoz, hogy érdeemes legyen általában is megvonni ezt a különbséget.

Két kérdésre kellene most már válaszolnunk: egyrészt, mi a különbség az időt tartalmazó és az időtlen mondatok között, és másrészt mi a szemantikai különbség a múlt, a jelen és a jövő idő között. Ami az első kérdést illeti, a logika és a szemantika történetében három válasszal találkozhatunk. Az első válasz az időt tartalmazó mondatokat az időtlen mondatokra vezeti vissza olyanformán, hogy a mondatban szereplő időt a logikai állítmány részének fogja fel, s így a predikátumok különbségében, nem pedig a predikáció különbségében látja az eltérést. A második, főleg nominalista ihletettséggű válasz szerint az a személy, aki két különböző alkalommal mond ki időt tartalmazó mondatot, más és más gondolatot fejez ki. A harmadik válasz szemantikailag nem tekinti teljesnek az időt tartalmazó mondatokat, amelyek csak akkor válnak teljessé, azaz egy gondolat kifejezésévé, ha pótlólagos információként a kimondás idejét is hozzávesszük. Azt hiszem, mindhárom elképzelés téves, mégpedig azért téves, mert nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy a mondatban szereplő időket ekvivalens módon pótolhatjuk időt kifejező szinkategorematikus szavakkal, például a magyarban a „majd” szó ekvivalensen el tudja látni a jövő idő szerepét. Nos, mivel a szinkategorematikus szavak logikai

funkciókat töltenek be a mondaton belül, plauzibilisnek látszik azt mondani, hogy az időt tartalmazó mondatok abban különböznek az időtlenektől, hogy bizonyos pótlólagos operátorokat tartalmaznak.

Térjünk rá most a második kérdésre: szemantikai szempontból milyen különbséget takar tehát a jelen, a múlt és a jövő idő különbsége? Jelent-e valamilyen sajátos különbséget a kifejezett gondolat szempontjából, ha azt mondom, „Esett az eső”, „Esik az eső”, „Eszni fog az eső”? Ha igaz az a fentebbi megállapításunk, hogy az idő valamilyen sajátos operátor, akkor úgy fogalmazhatnánk, hogy *tempora variata sunt, non propositiones*. Ez a megfogalmazás azonban — és ez rendkívül fontos — csak szemantikai szempontból, a kifejezett gondolat, illetve az igazságfeltételek szempontjából helytálló. De ismeretelméleti szempontból, azaz az igazság megállapításának szempontjából már nem érvényes. Ez a megfogalmazás más oldalról ugyan, de ugyanazt mondja ki, mint az, hogy a grammatikai idő a mondatgyökre alkalmazott operátor, amely a mondatgyököket átviszi jelen idejű, múlt idejű vagy jövő idejű mondatba — ami egyben azt is mutatja, hogy a mondatgyököket időtlen értelemben kell felfognunk.

3. Természetesen nagyon sokféle más mondatot is meg kellene még vizsgálnunk, hogy nyugodt lélekkel merjük állítani, hogy a mondat jelentésének fent megkísérelt definíciója helytálló és alkalmazható. Hiszen sajátos szemantikai problémákat vetnek fel az úgynevezett *tényellenletes mondatok* is (például „Ha a liszt lópor lenne, akkor a liszt felrobbanhatna” vagy „Ha a lópor liszt lenne, akkor a lóporból sütni lehetne” (stb.), vagy a *modális mondatok* például („9 szükségképpen nagyobb mint 7” stb.), a *propozicionális attitűdök* (például „Péter tudja, hogy a kocsik elromlott”), vagy akár az *inkonzisztens preszuppozíciókkal* rendelkező, illetve a *perszuppozíciókkal* inkonzisztens mondatok is (például „Harold Wilson nem olyan nagy politikus, mint Anglia jelenlegi kormányfője” stb.). Ezek bemutatására itt már nincs idő, de talán annyit érdemes megjegyezni, hogy a felmerülő problémák elemzésében a mondatgyök fogalma sokat segít a gondon, bár nem teljesen úgy, ahogy HUXLEY szómája. Úgy tűnik ugyanis, hogy közelebb kerülünk e kérdések megoldásához, ha a mondatgyököknek, illetve a gondolatnak az ún. lehetségesvilágok szemantikája alapján adunk értelmezést. A mondatgyök hipotézise azonban, mind a fenti, mind az esetleges lehetséges-világ szemantikai értelmezésben a nyelv logikai-szemantikai struktúrájára vonatkozó eléggé termékeny hipotézisnek bizonyulhat.

4. Befejezésül néhány szót szeretnék szólni a fent vázolt elképzelés jellegeről. A mondat jelentésének a korábbiakban megkísérelt definíciójában nem támaszkodtunk egyetlen természetes nyelv sajátosságaira sem. És nem véletlen, mert a gondolat nem függ attól, hogy milyen nyelven fejezzük ki, bár valamilyen nyelven ki kell fejeződnie. A gondolattal, a mondat jelentésével ebből a szempontból ugyanaz a helyzet, mint az igazsággal vagy a következtetéssel. Ugyanúgy, ahogy egy hamis tétel nem válik igazzá akkor, ha németből lefordítjuk oroszra vagy angolra, és ugyanúgy, ahogy a vaskos álkövetkeztetések sem válnak bizonyító erejű argumentumokká, ha magyarból lefordítjuk őket ékesszóló franciára, a gondolat is invariáns az ilyen átalakításokkal szemben, bár mint közismert, komoly gyakorlati nehézséget jelenthet a pontos fordítás elvégzése. Azt mondanám tehát, hogy a mondat je-

lentése univerzális szemantikai kategória. A gondolat univerzális szemantikai kategória, és nem az egyes nyelvek sajátos szemantikájának kategóriája. Csak ez a tény teszi érthetővé és magyarázhatóvá, hogy nemcsak az önmagam által produkált mondatokat értem, hanem képes vagyok megérteni mások mondatait is, sőt kellő gyakorlás után elvben képes vagyok megérteni bármilyen más nyelven beszélő vagy író ember mondatait is. A gondolat tehát, bár mindig valamilyen konkrét nyelvi formát ölt, nem tartozik sem ehhez, sem ahhoz a sajátos nyelvhez, hanem általában a nyelvhez tartozik, azaz interszubjektív, társadalmi képződmény, s kialakulása egybeesik magának a nyelvnek a kialakulásával.

